

MARIA HALAMSKA¹

STRUKTURA SPOŁECZNA WSPÓŁCZESNEJ POLSKIEJ WSI. ZRÓŻNICOWANIE REGIONALNE

Streszczenie: W szkicu przedstawiona została struktura społeczna wsi. Skoncentrowano się na trzech wymiarach położenia społecznego: strukturze społeczno-zawodowej, strukturze wykształcenia wskazującego na poziom kwalifikacji oraz strukturze dochodów, które są jednym z najważniejszych czynników wyznaczających miejsce w hierarchii konsumpcyjnego społeczeństwa. Empiryczną podstawą analizy jest baza danych badań *Diagnoza społeczna 2009*. W tym roku badania przeprowadzone były na reprezentatywnej próbie 12 381 gospodarstw domowych, w których żyło 37 841 osób. Próba wiejska liczyła 4079 gospodarstw (33%), w których mieszkało 38,7% badanej populacji. Zróżnicowanie społeczne wsi przedstawione zostało w skali całego kraju oraz w dwóch przekrojach regionalnych: wg regionów administracyjno-politycznych, czyli województw, oraz ukształtowanych w XIX i XX wieku regionów historycznych, tj. ziem polskich znajdujących się w XIX wieku pod różnymi zabarami oraz ziem przyłączonych do Polski po II wojnie światowej (niegdyś nazywanych Ziemią Odzyskanymi).

Słowa kluczowe: struktura: społeczna, społeczno-zawodowa, wykształcenia, dochodów; zróżnicowanie regionalne

Od lat osiemdziesiątych XX wieku obserwujemy w Polsce znaczące zmiany ruchliwości i struktury społeczeństwa polskiego. Obydwa te procesy zachodzą również na wsi. Bardzo znacząca jest zmiana kierunku ruchliwości przestrzennej, poddająca pod dyskusję dotychczasowy, charakterystyczny dla przemysłowego społeczeństwa, paradygmat relacji miasto–wieś. Drugi typ ruchliwości społecznej, wertykalnej, jest efektem zmian struktury własnościowej i sektorowej gospodarki oraz znacznego wzrostu wykształcenia, w tym zwłaszcza ludności wiejskiej. Już tylko to wskazuje na znaczne zmiany struktury społecznej wsi. Wiele z tych zmian przypada na ostatnią dekadę XX wieku, kiedy w polskim społeczeństwie kurczy się kategoria robotników, rośnie udział pracujących w usługach i znacząco maleje udział kategorii

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN (e-mail: m.halamska@uw.edu.pl).

zależnych od rolnictwa. Dwadzieścia pięć lat temu właściciele gospodarstw rolnych i robotnicy rolni stanowili w sumie 21,3% ludności kraju, w 2002 roku – 12,9% [Domański 2004, s. 218]. Proces zmian struktury społecznej wsi nie zatrzymał się, lecz postępuje, choć tempo zmian jest już inne.

W tym szkicu podejmuję próbę charakterystyki struktury społecznej wsi – istniejących społecznych różnic i nierówności w trzech wymiarach położenia społecznego: charakterze wykonywanej pracy, wykształcenia wskazującego na poziom kwalifikacji oraz dochodów, które są jednym z najważniejszych czynników wyznaczających miejsce w hierarchii współczesnego, konsumpcyjnego społeczeństwa. Szkic ukazuje sytuację w końcu pierwszej dekady XXI wieku. Empiryczną bazą analizy jest baza danych badań *Diagnoza społeczna 2009*². W tymże roku badania przeprowadzone były na reprezentatywnej próbie 12 381 gospodarstw domowych, w których żyło 37 841 osób. Próba wiejska liczyła 4079 gospodarstw (33%), w których mieszkało 38,7% badanej populacji. To najobszerniejsza dostępna baza danych (www.diagnoza.com), która pozwala na analizę wybranych zjawisk, także w różnych przekrojach przestrzennych. Jej dodatkową zaletą – oprócz liczebności reprezentatywnej próby i dostępności – jest trzycyfrowy sposób zapisu informacji o zawodzie, odwołujący się do aktualnej dla danego roku listy zawodów, którą w swoich badaniach statystycznych posługuje się GUS.

Wieś polska jest wielorako zróżnicowana. Jej zróżnicowanie społeczne ukażemy w dwóch przekrojach regionalnych: wg utworzonych w 1999 roku regionów administracyjno-politycznych, czyli województw, oraz ukształtowanych w XIX i XX wieku regionów historycznych, czyli ziem polskich znajdujących się w XIX wieku pod różnymi zaborami oraz ziem przyłączonych do Polski po II wojnie światowej (niegdyś nazywanych Ziemią Odzyskanymi). Racje, stojące za takim podziałem, są różne. Regiony administracyjno-polityczne, czyli województwa, to podstawowe jednostki podziału dla ukazania terytorialnego wymiaru zróżnicowania zjawisk, a województwo jest najczęściej spotykaną w statystyce jednostką analiz przekrojowych. Podział na regiony historyczne, ukształtowane w XIX wieku, w okresie kształtowania się społeczeństwa przemysłowego w Polsce, ciągle zachowuje swoją trwałość.

Analiza struktury społecznej wsi jest przedsięwzięciem złożonym, a jej obraz zależy od przyjętych założeń. To one – jak wskazuje Henryk Domański – decydują o wyróżnianych zbiorowościach, sposobie ich opisu oraz ujęciu ich wzajemnych relacji. Tu podstawową kategorią opisu będzie zawód, gdyż *pozycja zawodowa rzutuje na osobowość i poczucie tożsamości jednostek, wypełnia im życie przez kształtowanie postaw; jest również czynnikiem formowania się trwałych podziałów i więzi, jeżeli wziąć pod uwagę, że na bazie interakcji zawodowych formują się bariery towarzyskie i homogamia środowiskowa w doborze małżonków. (...) Wspólnota kręgów zawodowych przenika do wielu sfer naraz i mimo że nie obejmuje ich wszystkich, zawód pozostaje stosunkowo najlepszym sumarycznym wskaźnikiem statusu* [Domański 2004, s. 107]. Z drugiej strony, w analizie struktury społecznej wsi należy uwzględnić jej specyfikę. We wszystkich klasycznych i potocznych jej definicjach

² Badaniami tymi kieruje prof. dr hab. Janusz Czapiński, a raporty z poszczególnych lat znaleźć można na www.diagnoza.com

istnieje odniesienie do rolnictwa. Dlatego też problemowi agrarności struktury społecznej wsi, definiowanej jako szeroko rozumiana zależność od rolnictwa [por. Halamska 2011], poświęcimy szczególną uwagę. Od tego problemu rozpoczniemy analizę.

1. STRUKTURA ŹRÓDEŁ UTRZYMANIA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ

Pierwszy, przybliżony stan struktury społecznej ludności wiejskiej otrzymamy przez obraz zależności wiejskiej populacji od rolnictwa. Ta zależność może być różnie rozumiana: jako związek wynikający z posiadania przez rodzinę gospodarstwa rolnego [co jest podstawą wyróżnienia w statystykach ludności rolniczej (?) i bezrolnej]³, przez pracę/zatrudnienie w rolnictwie, uzyskiwane dochody z rolnictwa. Pierwszym przybliżeniem obrazu struktury społecznej będzie główne źródło utrzymania gospodarstw domowych oraz żyjących w nich ludzi.

TABELA 1. Struktura ludności wiejskiej wg źródła utrzymania gospodarstw domowych
TABLE 1: Rural population structure according to the source of household income

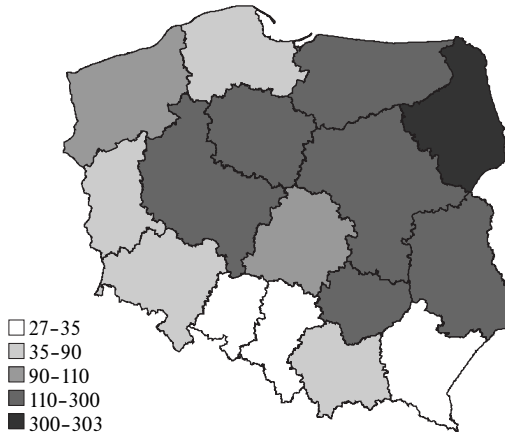
Województwo		Źródło utrzymania gospodarstwa w %						Łącznie z pracy
		P*	R	WR	E	Re	N	
1		2	3	4	5	6	7	8
Polska	Gosp.domowe	41,2	13,8	4,6	28,1	8,4	3,8	60,2
	Ludność	50,1	18,0	5,9	16,4	6,0	3,6	74,0
Regiony administracyjno-polityczne								
Dolnośląskie		44,5	7,7	6,1	27,1	10,1	4,5	58,3
Kujawsko-Pomorskie		32,2	24,8	4,7	26,2	9,8	2,3	61,7
Lubelskie		29,3	20,3	2,7	31,3	11,3	5,1	52,7
Lubuskie		46,5	5,1	4,0	22,2	13,1	9,1	55,6
Łódzkie		37,4	13,3	4,4	30,0	6,3	8,5	55,1
Małopolskie		50,1	11,0	5,8	20,1	9,6	3,4	66,9
Mazowieckie		37,2	20,7	3,6	29,5	4,7	4,3	61,5
Opolskie		50,4	4,3	7,2	28,8	8,6	0,7	61,9
Podkarpackie		50,5	4,9	2,6	26,1	12,1	3,9	62,6
Podlaskie		20,1	41,0	2,2	29,9	3,0	3,7	63,3
Pomorskie		55,1	8,2	5,1	19,4	5,6	6,6	68,4
Śląskie		45,4	4,3	7,9	33,4	5,3	3,6	57,6
Świętokrzyskie		35,2	18,4	3,1	28,6	13,3	1,5	56,7
Warmińsko-Mazurskie		44,7	18,9	1,3	22,0	8,8	4,4	64,9
Wielkopolskie		48,7	15,6	7,1	17,7	8,5	2,4	71,4
Zachodniopomorskie		43,5	7,8	8,4	22,7	9,7	7,8	59,7
Regiony historyczne								
Galicja		50,9	6,9	5,2	23,5	10,0	3,5	63,0
Kongresówka		34,5	20,5	3,9	29,2	7,6	4,4	59,9
Wielkopolska		47,8	14,0	5,5	22,6	6,8	3,2	67,3
Ziemie Odzyskane (ZO)		45,4	8,4	5,7	24,9	9,8	5,8	59,5

* legenda: P – pracownicy; R – rolnicy; WR – pracujący na własny rachunek; E – emeryci; Re – renciści; N – inne.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych badania [*Diagnoza społeczna 2009*].

³ Z takim ujęciem, wprowadzającym jednak wiele nieporozumień, dyskutuję w pracy *Wiejska Polska na początku XXI wieku* [Halamska 2013].

Gospodarstwa domowe ludności wiejskiej, utrzymującej się z pracy, stanowią ponad 60%; w tych gospodarstwa żyje jednak 3/4 mieszkańców wsi. Wynika to przede wszystkim ze znacznie mniejszej liczebności rodzin emerytów, często dwu- lub jednoosobowych gospodarstwach domowych. Udział ludności utrzymującej się z pracy jest zróżnicowany regionalnie: bardzo wysoki udział ludności pracującej odnotowujemy w województwach: wielkopolskim, małopolskim i podlaskim, bardzo niski – w lubuskim, lubelskim, łódzkim. Struktura utrzymujących się z pracy jest przy tym bardzo zróżnicowana i nie ma tu regularnego związku z wielkością udziału utrzymujących się z rolnictwa. Jeśli przy tym kategorię „utrzymujących się głównie z rolnictwa” potraktuje się jako – w moim przekonaniu trafny – wskaźnik agrarności społecznej wsi, to otrzymujemy nowy obraz »Polski rolniczej«⁴.



RYSUNEK 1. Udział ludności utrzymującej się z rolnictwa w stosunku do przeciętnej w kraju
 DIAGRAM 1: Share of population dependant on agriculture in relation to the national average

Polska północno-zachodnia (województwa: pomorskie, zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie) oraz Polska południowa (województwa: opolskie, śląskie, podkarpackie, a nawet małopolskie) to regiony w niewielkim stopniu agrarne, w których utrzymanie ludności wiejskiej w niewielkim stopniu zależy od rolnictwa. Najbardziej agrarne są województwa Polski Wschodniej oraz województwo kujawsko-pomorskie. Są to regiony o krańcowo odmiennej strukturze agrarnej oraz wskaźnikach zatrudnienia w rolnictwie. Przestrzenny rozkład agrarności tylko w części pokrywa się z rozkładem tejże cechy definiowanej przez udział rolników w strukturze społeczno-zawodowej wsi: do najmniej agrarnych (zatrudnienie w rolnictwie mniejsze niż 1/5 populacji pracujących) należą województwa: dolnośląskie, lubuskie, opolskie, śląskie, pomorskie i zachodniopomorskie, najbardziej (zatrudnienie w rolnictwie powyżej 2/5 pracujących) – podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie, pomorskie i kujawsko-pomorskie (por. tabela 2)⁴. Przechodząc natomiast do analizy na poziomie

⁴ Analizując te dwie „agrarności” warto odnotować rozbieżności, między udziałem „rolników” w strukturze a – na ogół znacznie niższym – udziałem osób utrzymujących się przede wszystkim z rolnictwa, co istnieje w każdej jednostce podziału terytorialnego.

regionów historycznych, nietrudno zauważyć, że najbardziej agrarne są tereny byłej Kongresówki, najmniej – tzw. Ziemi Odzyskanych (ZO).

2. STATUS SPOŁECZNO-ZAWODOWY

Na strukturę społeczną trzeba przede wszystkim spojrzeć przez aktualny status społeczno-zawodowy jednostki. Tu analiza dotyczy tylko zbiorowości „pracujących”. Według danych *Diagnozy społecznej 2009*, w wiejskiej zbiorowości zawodowo aktywnych pracujący stanowili 88%, bezrobotni 12% (4,6% całej badanej populacji), choć nie wszyscy (83%) byli zarejestrowani w urzędach pracy jako bezrobotni. Oficjalne wskaźniki bezrobocia informują o niższej jego skali na wsi niż w mieście, ale jak wynika z danych BAEL – w 2009 roku [GUS 2010a] dotknięta bezrobociem była prawie co dziesiąta rodzina wiejska, podczas gdy w mieście co dwunasta; ponadto należy wziąć pod uwagę przeciętnie większą liczebność rodzin wiejskich⁵. Z tego można wnosić, że bezrobocie częściej jednak dotyka rodziny wiejskie niż miejskie. Skoncentrujemy się na ludności pracującej i wykonywanych przez tę ludność zawodach, gdyż *w nowoczesnych społeczeństwach posiadanie pracy jest ważne dla zachowania poczucia własnej wartości. Nawet praca w stosunkowo złych warunkach albo nudna stanowi ważny czynnik konstrukcji psychicznej jednostki...* [Giddens 2004, s. 396]. Także obecnie, zwłaszcza wobec zapowiedzi „końca pracy”, zawód staje się ponoć pojęciem archaicznym, a na rynku pracy – na skutek zmian technologicznych i globalizacji gospodarki – coraz częściej pojawia się zapotrzebowanie na „elastycznych” pracowników, *pracowników z portfolio, czyli ludzi posiadających szereg umiejętności zawodowych i rekomendacji z poprzednich miejsc pracy, którymi będą się posługiwać w swoim życiu zawodowym, wykonując kilka różnych zawodów i pracując na różnych stanowiskach. „Kariera zawodowa” w dzisiejszym znaczeniu będzie rzadkością* [Giddens 2004, s. 436]. Przyjęty tu podział na grupy społeczno-zawodowe odpowiada występującym w *Załączniku do rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 10 grudnia 2002 r. (poz. 1868) w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności dla potrzeb rynku pracy oraz zakresu jej stosowania*. Te grupy to: 0. Siły zbrojne, 1. Menedżerowie, kierownicy, wyżsi urzędnicy, 2. Specjaliści, 3. Technicy i personel pośredni, 4. Pracownicy biurowi, 5. Pracownicy usług osobistych, sprzedawcy, 6. Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy, rybacy, 7. Robotnicy, rzemieślnicy, 8. Operatorzy i monterzy maszyn, 9. Pracownicy przy pracach prostych; i odpowiadają one kategoriom *International Standard Classification of Occupations (ISCO)*⁶. Dla bardziej wyrazistych porównań pewne grupy te połączono w następujące kategorie społeczno-zawodowe: 1. wyższa klasa

⁵ Przeciętnie 2,7 osoby, gospodarstwo domowe w mieście – 2,5 osoby, na wsi – 3,3 osoby [GUS 2010b].

⁶ W ISCO wyróżnia się: 0. Wojskowi, 1. Wysocy urzędnicy państwowi, członkowie organów przedstawicielskich, kadra kierownicza przedsiębiorstw i organizacji, 2. Specjaliści, wolne zawody, 3. Technicy i specjaliści niższego szczebla, 4. Urzędnicy, 5. Pracownicy usług osobistych i placówek handlowych, 6. Rolnicy i robotnicy rolni, 7. Brygadziści i robotnicy wykwalifikowani, 8. Robotnicy zatrudnieni przy obsłudze maszyn, robotnicy taśmowi, kierownicy, 9. Pracownicy fizyczni wykonujący proste zadania w usługach i produkcji [por. Domański 2004, s. 111].

średnia (1+2), 2. niższa klasa średnia (3+4), 3. pracownicy usług (5), 4. rolnicy (6), 5. robotnicy wykwalifikowani (7+8), 6. robotnicy niewykwalifikowani (9), 7. inni (0).

TABELA 2. Grupy i kategorie społeczno-zawodowe ludności wiejskiej wg województw i regionów historycznych (dane w %)

TABLE 2: Groups and social-vocational categories of the rural population, by voivodeship and historical region – data in %

Region	Grupy społeczno-zawodowe*									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
Polska ogółem	5,7	16,5	11,7	7,5	11,5	12,8	18,0	8,8	7,6	bd
Polska wieś	3,2	7,0	5,9	4,4	9,2	30,9	21,7	9,3	8,1	0,3
Dolnośląskie	3,2	8,7	7,7	5,8	14,4	18,3	21,5	16,3	3,8	0,3
Kujawsko-Pomorskie	2,0	8,6	4,6	4,0	9,6	40,3	15,5	7,6	7,3	0,7
Lubelskie	1,6	4,1	5,5	3,6	5,5	52,0	17,5	5,0	5,0	0,2
Lubuskie	2,7	7,3	8,2	5,5	12,7	12,7	21,8	13,6	14,5	0,9
Łódzkie	5,0	5,0	4,7	4,1	6,1	35,3	22,2	9,9	7,0	0,9
Małopolskie	4,4	11,0	7,3	2,4	9,8	27,5	20,8	8,0	8,8	–
Mazowieckie	1,7	6,3	5,5	6,2	7,3	38,4	17,9	9,4	7,3	0,0
Opolskie	5,8	7,2	6,8	7,2	9,2	14,5	29,5	8,7	11,1	–
Podkarpackie	1,9	6,4	8,4	3,3	9,3	25,5	26,5	12,9	5,7	–
Podlaskie	0,0	2,6	2,6	1,6	7,3	66,5	12,0	3,7	3,7	–
Pomorskie	5,6	8,3	7,5	6,0	14,3	13,2	27,8	9,8	6,8	0,8
Śląskie	5,0	8,6	6,6	5,5	14,9	11,6	28,5	13,5	5,8	–
Świętokrzyskie	3,6	4,7	4,4	4,0	5,5	42,3	18,2	7,3	9,9	–
Warmińsko-Mazurskie	1,5	3,4	3,4	3,0	8,9	37,9	28,6	3,4	8,9	1,0
Wielkopolskie	3,2	7,4	6,1	4,4	8,8	27,4	23,9	9,6	8,8	0,3
Zachodniopomorskie	4,9	6,6	2,2	3,8	8,2	16,5	18,7	8,8	30,2	–

Kategorie społeczno-zawodowe

Kategorie syntetyczne	Wyższa	Niższa	Pracownicy	Rolnicy	Robotnicy	Robotnicy	Inni
	klasa średnia	klasa średnia	usług		wykwalifikowani	niewykwalifik.	
Polska ogółem	10,2	10,3	9,2	30,9	31,0	8,1	0,3
Galicja	12,7	10,9	10,4	23,2	35,2	7,5	–
Kongresówka	8,1	8,9	6,9	42,8	26,0	7,0	0,2
Wielkopolska	10,0	11,0	10,9	24,9	35,5	7,0	0,4
Ziemie Odzysk.	11,5	11,6	11,5	18,8	34,1	11,9	0,5

* grupy społeczno-zawodowe: 1. Menedżerowie, kierownicy, wyżsi urzędnicy, 2. Specjaliści, 3. Technicy i personel pośredni, 4. Pracownicy biurowi, 5. Pracownicy usług osobistych, sprzedawcy, 6. Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy, rybacy, 7. Robotnicy, rzemieślnicy, 8. Operatorzy i monterzy maszyn, 9. Pracownicy przy pracach prostych, 0. Siły zbrojne [Załącznik. Klasyfikacja zawodów i specjalności do rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej. 2002].

Źródło: Jak w tabeli 1.

W zbiorowości pracujących na wsi już nie dominują zawody rolnicze; częściej tu spotykamy przedstawicieli zawodów robotniczych, wymagających specjalistycznego przygotowania oraz rzemieślników (7 i 8 – w sumie 31%), ale także robotników niewykwalifikowanych (9 – 8,1%). Różne kategorie – nazwijmy je ze względu na niefizyczny charakter pracy – „białych kołnierzyków” stanowią już ponad 1/5 pracującej ludności wsi, z czego pierwsze dwie można bez zbytniego ryzyka zaliczyć do tzw. nowej klasy średniej. Pracownicy usług i robotnicy niewykwalifikowani mają około dziesięcioprocentowe udziały w strukturze. Struktura ta w przekroju wojewódzkim jest bardzo zróżnicowana, co widać przede wszystkim w przypadku udziału rolników: między województwem śląskim o najniższym udziale (ok. 12%)

a województwem podlaskim (66%) różnica jest ponadpięciokrotna. W województwie podlaskim rolnicy są nie tylko grupą dominującą – mają nawet bezwzględną większość. Podobnie w województwie lubelskim, choć tu ich przewaga jest nieco mniejsza. Dominacja rolników istnieje także w trzech innych województwach: świętokrzyskim, kujawsko-pomorskim oraz mazowieckim. Przekłada się to – czy raczej wynika – z charakteru całego regionu historycznego: byłej Kongresówki, gdzie rolnicy są dominującą grupą społeczno-zawodową, o udziale większym niż 2/5 pracującej populacji. Duży udział rolników w strukturze idzie w parze z niewielkim udziałem wyższej kategorii „białych kołnierzyków”: w województwach: podlaskim jest ich mniej niż 3%, w warmińsko-mazurskim – 5%, w lubelskim niecałe 6%. Ich udział powyżej przeciętnej mają natomiast województwa: małopolskie, śląskie, opolskie oraz pomorskie. Dość zróżnicowany jest też udział pracowników usług: znacznie wyższy niż przeciętna jest w województwach: dolnośląskim, pomorskim i śląskim; znacznie niższy – lubelskim i świętokrzyskim. Zwraca też uwagę bardzo duży udział robotników niewykwalifikowanych w woj. zachodniopomorskim. Każde z województw ma zatem nieco inny profil społeczno-zawodowy. Bardzo wyrazisty profil mają województwa podlaskie i lubelskie, zdominowane przez rolników, które zapewne w rolnictwie zatrzymały nisko kwalifikowaną siłę roboczą (patrz bardzo niskie udziały robotników niewykwalifikowanych). Obecność dużych aglomeracji ma dość wyraźny wpływ na społeczno-zawodowy profil województw: dolnośląskiego, małopolskiego, pomorskiego, śląskiego, opolskiego. Tu udział niegdys „niewiejskich” grup zawodowych, grup pracy niefizycznej i usług (kat. 1–5) waha się między 30% a 40%. To typ struktury zawodowej wsi zurbanizowanej i – co charakterystyczne – w tej grupie nie ma ani jednego regionu z byłej Kongresówki.

3. STRUKTURA WYKSZTAŁCENIA

Struktura społeczno-zawodowa bardzo silnie powiązana jest z wykształceniem; podręcznikowo ten związek jest najsilniejszy pośród związków z innymi cechami położenia społecznego. Od ostatniego NSP w 2002 roku poziom wykształcenia ludności wiejskiej znacząco poprawił się. Ponaddwukrotnie (z 4,3% wobec 9,9%) wzrósł udział ludności z wykształceniem wyższym, o 15% poprawił się (z 22,4% do 25,3%) udział ludności z wykształceniem średnim: ogólnym, zawodowym, policealnym. Spadek odnotowały natomiast kategorie z zasadniczym wykształceniem (o 9%) oraz z wykształceniem podstawowym łącznie z gimnazjalnym (o 17%). Ogólny współczynnik wykształcenia wzrósł w stosunku do 2002 roku o 50 punktów (2002 – 1016). Warto też przypomnieć, że znacząco wzrosło wykształcenie w stosunku do pokolenia ojców: analogicznie liczony dla tego pokolenia wskaźnik wykształcenia wynosił tylko 896⁷.

Poziom wykształcenia jest w województwach dość podobny. Najwyższe jego wskaźniki odnotowujemy w województwach: małopolskim, mazowieckim i wielkopolskim, najniższe – w podlaskim, warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim.

⁷ W badaniu *Diagnoza społeczna 2009* zadano respondentom pytanie: „Jakie wykształcenie miał Pana ojciec lub opiekun, gdy miał Pan lat 14?” Struktura wykształcenia pokolenia ojców była następująca: niepełne podstawowe – 17,0%, podstawowe – 41,2%, zawodowe – 31,1%, średnie – 8,9%, wyższe – 1,3%.

Decyduje o tym przede wszystkim udział osób z wykształceniem wyższym i średnim. Różnica między województwem małopolskim, mającym największe udziały w obydwu najwyższych grupach wykształcenia, a województwem warmińsko-mazurskim o najniższych wskaźnikach wykształcenia w analogicznych grupach, wynosi aż 135 punktów, składających się na wskaźnik wykształcenia.

TABELA 3. Struktura i poziom wykształcenia ludności wiejskiej

TABLE 3: Structure and level of education of the rural population

	Poziom wykształcenia (w %)					Wskaźnik wykształcenia*
	W (16)	Ś (13)	Z (11)	P (8)	<P (5)	
Polska	9,9	25,5	26,5	31,7	6,4	1067
Dolnośląskie	10,2	27,1	26,9	28,5	7,2	1065
Kujawsko-Pomorskie	8,5	23,7	29,1	33,6	5,1	1059
Lubelskie	9,4	26,3	23,2	34,9	6,2	1058
Lubuskie	9,1	25,5	28,2	29,7	7,5	1062
Łódzkie	9,5	25,6	25,1	35,5	4,3	1066
Małopolskie	9,7	26,3	28,5	29,1	6,4	1093
Mazowieckie	11,8	26,9	23,9	32,7	4,7	1087
Opolskie	8,4	22,9	28,5	27,0	13,1	1058
Podkarpackie	9,6	25,9	25,6	30,8	8,4	1078
Podlaskie	8,5	23,1	17,9	38,1	12,4	1000
Pomorskie	9,4	24,1	27,9	31,9	6,6	1059
Śląskie	11,6	27,9	29,8	24,5	6,1	1053
Świętokrzyskie	10,3	25,3	25,1	33,9	5,3	1068
Warmińsko-Mazurskie	7,6	21,7	23,5	38,1	8,9	1012
Wielkopolskie	10,5	24,9	31,2	29,8	3,7	1092
Zachodniopomorskie	9,2	23,3	24,9	34,9	7,7	1006

* suma ilorazów odsetek poziomu wykształcenia przez liczbę lat nauki, koniecznych dla osiągnięcia danego poziomu wykształcenia (liczby lat wykształcenia dla danego poziomu wykształcenia w nawiasach)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie NSP 2011.

Wzrost poziomu wykształcenia ludności wiejskiej, obserwowany od połowy lat 90. XX wieku, rodził nadzieje na „rozbrojenie kwestii wiejskiej”, na którą składało się nie tylko bezrobocie ukryte w rolnictwie, lecz także niski poziom aktywności zawodowej ludności wiejskiej, jej niskie dochody oraz słaby kapitał społeczny. Optymistycznie zakładano, że wyższe wykształcenie przełoży się nie tylko na wzrost indywidualnego potencjału młodzieży wiejskiej, ale także znacząco zwiększy zasoby wiejskich społeczności i ich zdolności do wspólnego działania. Tylko w niewielkiej części to założenie okazało się słuszne. Złożyła się na to jakość zdobywanego przez wiejską młodzież wykształcenia (często jakiegokolwiek, w placówce najbliższej miejsca zamieszkania, bez jakiegokolwiek orientacji na potrzeby regionalnego rynku pracy), brak możliwości zatrudnienia na regionalnym rynku pracy, a także presja lokalnych środowisk na zachowania konformistyczne, co powodowało „wycofanie” zdobytych w szkole wyższej kompetencji kulturowych.

Dobrze widoczna jest natomiast statusotwórcza funkcja wykształcenia, co ilustruje przykład szerszych kategorii społeczno-zawodowych (por. tabela 4). Przy połączeniu niektórych grup w szersze kategorie, związek poziomu wykształcenia z pozycją społeczno-zawodową jest bardzo widoczny. Każda z kategorii społeczno-zawodowych ma inny

TABELA 4. Poziom i struktura wykształcenia kategorii społeczno-zawodowych
TABLE 4: Level and structure of education of social-vocational categories

Kategoria struktury społeczno-zawodowej	% populacji	Struktura wykształcenia w %				Wskaźnik wykształcenia
		wyższe	średnie	zawodowe	podstawowe	
Wyższa klasa średnia (gr. 1, 2)	10,2	66,2	25,9	6,9	0,1	1473
Niższa klasa średnia (gr. 3 i 4)	10,3	25,9	60,8	11,5	0,2	1333
Pracownicy usług (gr. 5)	9,2	6,8	48,9	37,5	6,8	1211
Rolnicy (gr. 6)	30,9	2,3	24,6	46,6	26,3	1080
Robotnicy wykwal. (gr. 7 i 8)	31,0	1,8	26,5	61,8	10,1	1134
Robotnicy niewykwal. (gr. 9)	8,1	1,6	16,6	55,1	26,4	1059
Inni (gr. 10)	0,3	7,1	71,4	21,4	0,0	1277
Wieś ogółem	100,0	11,3	30,9	43,5	14,4	1176

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych badania [*Diagnoza społeczna 2009*].

wskaźnik wykształcenia oraz inną jego strukturę. Najwyższej usytuowana kategoria społeczna „wyższa klasa średnia” ma największy wskaźnik wykształcenia, co potwierdza też jego struktura: 2/3 kategorii legitymuje się wykształceniem wyższym, cokolwiek by ono znaczyło. Stosunkowo wysoki poziom wykształcenia ma „niższa klasa średnia”. Dwie kategorie mają stosunkowo niski, niewiele różniący się – w strukturze i wartości wskaźnika – poziom wykształcenia: to rolnicy i robotnicy niewykwalifikowani.

Poziom wykształcenia, o czym świadczą wskaźniki, jest również wyrównany w regionach historycznych; różnice są na poziomie błędu statystycznego. Również poziom wykształcenia kategorii społeczno-zawodowych jest dość wyrównany. Niewielkie odchylenia w stosunku do przeciętnej wiejskiej obserwujemy w Wielkopolsce: *in plus* w przypadku „wyższej klasy średniej” oraz „rolników”, *in minus* – w przypadku obu kategorii robotników.

TABELA 5. Zróżnicowanie wykształcenia (wskaźnik) według kategorii społeczno-zawodowych i regionów historycznych

TABLE 5: Diversity of education (rate) by social-vocational category and historical region

1	Wieś	Regiony historyczne			
		Galicja	Królestwo	Wielkopolska	„ZO”
	2	3	4	5	6
Wskaźnik wykształcenia	1176	1194	1157	1187	1188
1. Wyższa klasa średnia	1473	1495	1473	1525	1461
2. Niższa klasa średnia	1333	1331	1371	1329	1308
3. Pracownicy usług	1211	1198	1220	1217	1189
4. Rolnicy	1080	1072	1065	1118	1108
5. Robotnicy wykwalifikowani	1134	1152	1132	1107	1139
6. Robotnicy niewykwalifikowani	1059	1073	1047	1004	1069

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych badania [*Diagnoza społeczna 2009*].

4. ZRÓŻNICOWANIE DOCHODÓW

Powszechnie istniejącą nie tylko w Polsce czy Europie prawidłowością są niższe dochody mieszkańców wsi w stosunku do mieszkańców miasta. Ta prawidłowość zachodzi także w Polsce w końcu pierwszej dekady XXI wieku. Potwierdzają

to wszystkie wskaźniki mierzące zamożność: dochody, obiektywne i subiektywne indeksy ubóstwa, wyposażenie gospodarstw domowych. Istotna jest także skala istniejących różnic, choć w pierwszym dziesięcioleciu tego wieku ulegała ona systematycznemu choć niewielkiemu zmniejszeniu się. W 2009 roku dochody wiejskich gospodarstw domowych wynosiły 90,2% dochodów ogółem, w przeliczeniu na osobę – 76,9%, a na jednostkę ekwiwalentną – 81,2%⁸. Interesujące są także porównania z dochodami ludności mieszkającej w miastach, które – na skutek uproszczonych interpretacji – przeszły do kategorii mitu o wsi. Tymczasem dochody wiejskich gospodarstw domowych w przeliczeniu na jednostkę ekwiwalentną, uznawaną za najbardziej precyzyjny wskaźnik zróżnicowania dochodów, stanowią: 57% dochodów gospodarstw domowych w miastach powyżej 500 tys., 74% dochodów mieszkańców miast 200–500 tys., 80% dochodów mieszkańców miast o wielkości 100–200 tys., 82% miast 20–100 tys. oraz 87% dochodów miast do 20 tys. mieszkańców⁹.

TABELA 6. Zróżnicowanie dochodów według województw

TABLE 6: Income diversity by voivodeship

	Miesięczne dochody gospodarstwa domowego w Polsce w zł		Decylowy wskaźnik zróżnicowania dochodów na wsi	Zróżnicowanie w regionach: dochody ogółem =100% (3/2)
	ogółem	wieś		
1	2	3	4	5
Polska	2752	2452	5,56	89
Dolnośląskie	2721	2540	5,50	94
Kujawsko-Pomorskie	2506	2211	5,56	88
Lubelskie	2324	2046	4,50	88
Lubuskie	2536	2532	5,25	100
Łódzkie	2458	2202	5,00	90
Małopolskie	2998	2860	6,31	95
Mazowieckie	3333	2424	5,66	73
Opolskie	2660	2509	4,88	94
Podkarpackie	2384	2156	6,97	90
Podlaskie	2438	2121	5,45	89
Pomorskie	3129	3264	5,00	104
Śląskie	2566	2539	5,00	99
Świętokrzyskie	2303	2116	5,60	92
Warmińsko-Mazurskie	2379	2205	5,50	93
Wielkopolskie	2949	2843	6,25	96
Zachodniopomorskie	2825	2282	5,75	81

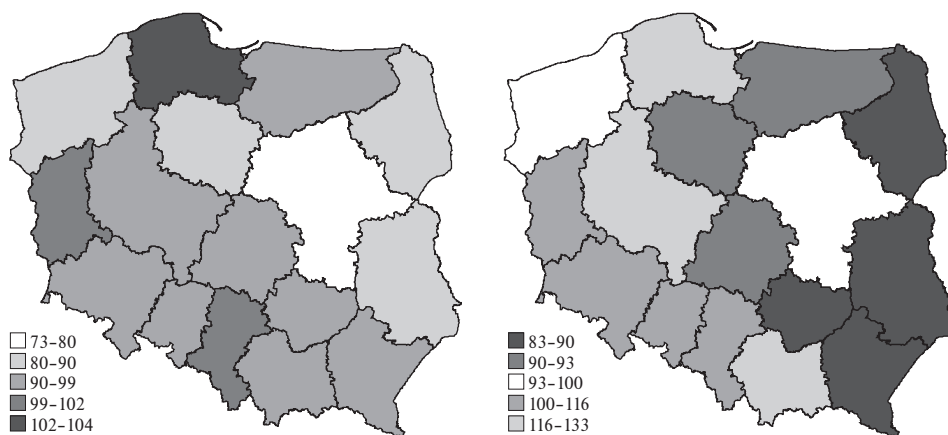
Źródło: *Diagnoza... 2009*, zał. 2; obliczenia własne na podstawie bazy danych badania *Diagnoza... 2009*.

⁸ Sama struktura dochodów wiejskich gospodarstw domowych jest złożona i odmienna w zbiorowości gospodarstw domowych związanych z rolnictwem oraz bezrolnych. W gospodarstwach domowych związanych z rolnictwem 31% dochodów pochodziło z pracy najemnej, 25% z rolnictwa, 4% z pracy na własny rachunek i 36% ze świadczeń społecznych. W wiejskich gospodarstwach domowych niezwiązanych z rolnictwem udziały te wynosiły odpowiednio: 45%, 1%, 8% i 40%. Dane dla 2005 roku [Zegar 2008].

⁹ Trzeba tu także wziąć pod uwagę wyższe koszty utrzymania w wielkich miastach, co potwierdza struktura rozchodów gospodarstw [GUS 2010a].

Dochody te, we wszystkich istniejących przekrojach, są wyraźnie zróżnicowane. Zróżnicowanie to systematycznie rośnie, a na wsi jest nieco wyższe niż w skali kraju. Wpływ na to ma między innymi duże zróżnicowanie dochodów rolników, wynikające z ogromnego zróżnicowania wielkości i siły ekonomicznej gospodarstw rolnych. Wewnątrz tej grupy rysuje się wyraźne „pęknięcie strukturalne” i obecnie na pewno nie wszyscy jej przedstawiciele należą do owej grupy rolników, sytuujących się najniżej na drabinie społecznej stratyfikacji.

Dochody ludności wiejskiej są poza tym – podobnie jak wykształcenie i struktura społeczno-zawodowa – regionalnie zróżnicowane. Analiza (tab. 6) ujawnia tu wielorakie różnice. Przede wszystkim – zróżnicowana jest sama przeciętna wysokość miesięcznych dochodów wiejskich gospodarstw domowych. Przeciętna krajowa dla wiejskich gospodarstw domowych dzieli województwa dokładnie po połowie: przeciętne dochody rodzin wiejskich są w ośmiu województwach poniżej przeciętnej krajowej dla wsi, ośmiu – powyżej. Różnica pomiędzy dochodami wiejskich gospodarstw domowych w najuboższym woj. lubelskim i najbogatszym woj. pomorskim wynosi ponad 1200 zł; w pierwszym dochody przeciętnego gospodarstwa domowego wynosiły 83% przeciętnej krajowej dla gospodarstw wiejskich, w drugim – 133%, co oznacza różnicę 50 punktów procentowych. Drugim elementem różnicującym, wpływającym bez wątpienia na subiektywne poczucie ubóstwa jest dystans, jaki dzieli przeciętne dochody wiejskich gospodarstw domowych od dochodów wszystkich gospodarstw domowych w danym województwie (kolumna 5, tab. 6). Zauważmy jednak, że większy dystans nie oznacza automatycznie bardzo niskich, w stosunku do przeciętnej dla kraju, dochodów gospodarstw wiejskich. To przypadek woj. mazowieckiego, w którym mieszkańcy osiągają najwyższe przeciętne dochody w kraju, a dochody rodzin wiejskich, bardzo bliskie „przeciętnej wiejskich” dochodów, stanowią tylko 73% dochodów w woj. mazowieckim. Ten duży dystans musi, mimo obiektywnie niezłej sytuacji dochodowej, znajdować odzwierciedlenie w poczuciu upośledzenia. Ale są też województwa, gdzie różnice te prawie nie występują.



RYSUNEK 2. Dochody ludności wiejskiej w stosunku do przeciętnych dochodów w województwie oraz w stosunku do przeciętnych dochodów na wsi

DIAGRAM 2: Rural population incomes in relation to average incomes in the voivodeship and in relation to average rural incomes

Źródło: Opracowanie własne.

Trzecim, bardzo ważnym czynnikiem zróżnicowania analizowanych tu dochodów jest wewnętrzne zróżnicowanie dochodów na wsi. Najsilniej zróżnicowane województwa to: małopolskie, podkarpackie i wielkopolskie, bardzo od siebie różniące się pod względem poziomu dochodów wiejskich czy udziału utrzymujących się z rolnictwa, co oznacza, że silne wewnętrzne zróżnicowanie majątkowe wsi istnieje na różnych poziomach zamożności oraz przy bardzo zmiennej strukturze dochodów.

Dochody gospodarstw domowych zależą nie tylko od tego, czy jest to gospodarstwo położone w mieście czy na wsi, w województwach wielkopolskim czy lubelskim, lecz także od składu osób, tworzących owe gospodarstwo domowe. Osoby wchodzące w jego skład mają jakieś dochody osobiste i to one przede wszystkim stanowią o wysokości dochodów gospodarstw, dochodów przypadających na jedną osobę czy jednostkę ekwiwalentną. Warto zatem zwrócić też uwagę na zróżnicowanie tych właśnie dochodów osobistych, świadczących o wysokości zarobków. Czynnikiem wyraźnie je różnicującym jest status społeczno-zawodowy oraz wykształcenie. Według *Diagnozy społecznej 2009* miesięczny osobisty dochód netto wynosił 1636 zł. Powyżej tej przeciętnej sytuowali się prywatni przedsiębiorcy (184% przeciętnego dochodu osobistego), pracownicy sektora publicznego (129%), prywatnego (122%). Poniżej – emeryci (81%), rolnicy (76%), renciści i inni bierni zawodowo (po ok. 63%) oraz bezrobotni. Podobnie silny wpływ na dochody ma poziom wykształcenia: osoby z wykształceniem wyższym i pomaturalnym miały miesięczne dochody wynoszące około 150% dochodów przeciętnych, wykształcenie średnie wiąże się z dochodami na poziomie średniej, 86% przeciętnego dochodu miesięcznego osiągają posiadający wykształcenie zawodowe, a 63% – podstawowe.

TABELA 7. Zróżnicowanie dochodów osobistych wg kategorii społeczno-zawodowych i regionów historycznych

TABLE 7: Diversity of personal income according to social-vocational category and historical region

1	Wieś 2	Regiony historyczne			
		Galicja 3	Królestwo 4	Wielkopolska 5	„ZO” 6
Przeciętny miesięczny dochód osobisty (w zł)	1547	1457	1464	1797	1619
1. Wyższa klasa średnia	2447	2222	2486	3008	2227
2. Niższa klasa średnia	1678	1627	1679	1836	1589
3. Pracownicy usług	1363	1275	1410	1295	1434
4. Rolnicy	1133	825	1099	1538	1299
5. Robotnicy wykwalifikowani	1753	1692	1711	1877	1776
6. Robotnicy niewykwalifikowani	1226	1188	1214	1178	1282
Przeciętny miesięczny dochód osobisty (w %)	100	100	100	100	100
1. Wyższa klasa średnia	158	152	169	168	136
2. Niższa klasa średnia	109	116	114	102	98
3. Pracownicy usług	88	88	96	72	89
4. Rolnicy	73	57	75	86	80
5. Robotnicy wykwalifikowani	130	116	116	104	109
6. Robotnicy niewykwalifikowani	79	82	83	65	79

Źródło: Opracowanie własne na podstawie bazy danych badania *Diagnoza społeczna 2009*.

Dochody w trzech regionach historycznych niewiele odbiegają od średniej dla wsi; natomiast znacznie w czwartym regionie, Wielkopolsce i Pomorzu (116%). Stosunkowo wysokie są tam też zarobki robotników i dochody rolników. Tam także najwyższe, dwuipółkrotne jest zróżnicowanie dochodów osobistych, istniejące między kategorią o najwyższych zarobkach a kategorią o zarobkach najniższych. Warto też zauważyć, że w tym regionie zarobki wyższej klasy średniej są najwyższe na wsi, natomiast robotników niewykwalifikowanych – najniższe. W Kongresówce to samo zróżnicowanie jest dwukrotne, a w pozostałych regionach dystans jest jeszcze mniejszy i nie dochodzi dwukrotności. Najbardziej egalitarna (najsłabiej zróżnicowana) jest struktura dochodów na Ziemiach Zachodnich i Północnych, gdzie robotnicy wykwalifikowani zarabiają przeciętnie więcej niż „niższa klasa średnia”.

5. STRUKTURA SPOŁECZNA WSI: WYMIARY ZRÓŻNICOWANIA

Powyżej ukazano kilka kryteriów społecznego zróżnicowania wsi. Wiodącym kryterium zróżnicowania był zawód, wyznaczający pozycje mieszkańców wsi. Ale poprzedzić to trzeba uwagą, że ludność wiejska rozpada się na dwie wielkie zbiorowości: zbiorowość rolniczą, związaną z gospodarstwem rolnym oraz zbiorowość bezrolną, niemającą takich związków. Taki podział może być oparty albo na tzw. twardych, rzeczowych danych, albo na deklaracjach osób, co jest również wyrazem jej przekonań, świadomości, poczucia tożsamości. Jeśli za kryterium podziału przyjmujemy podstawowe źródło utrzymania: gospodarstwo rolne albo pracę poza rolnictwem, to tylko 15% wiejskich gospodarstw domowych (ok. 18% mieszkańców) podaje rolnictwo jako podstawę swoich dochodów; wśród 75% ludności wiejskiej utrzymującej się (lub utrzymywanej) z pracy, z rolnictwa (pracy w rolnictwie) utrzymuje się nieco ponad 30%. To zjawisko jest bardzo zróżnicowane regionalnie, zarówno w przekroju regionów administracyjno-politycznych, jak i w regionach historycznych.

Trzy czwarte pracującej ludności wsi (nierolniczej, jak też związanej z gospodarstwem rolnym) pracuje w różnych – w przeważającej większości prywatnych – zakładach pracy. Jeśli zsumujemy wszystkie kategorie robotnicze – od wykwalifikowanych robotników i rzemieślników przez operatorów maszyn i urządzeń po robotników niewykwalifikowanych – to robotnicy są grupą dominującą w strukturze społecznej wsi, stanowiąc 2/5 pracujących. Za nimi – jeśli idzie o liczebność i udział – plasuje się bardzo zróżnicowana zbiorowość rolników¹⁰ po czym – z 1/5 udziału w strukturze – mamy zróżnicowaną grupę „białych kołnierzyków”. Istnieją tu jednak znaczne różnice regionalne. W dwóch województwach – podlaskim i lubelskim – bezwzględnie większość w strukturze zawodowej mają rolnicy. Te województwa nadają też najbardziej agrarny charakter całemu wielkiemu regionowi historycznemu: Kongresówce.

W tym kontekście warto nieco więcej uwagi poświęcić rolnikom, szczególnej kategorii społeczno-zawodowej, ciągle bardzo istotnej dla społecznego obrazu wsi. Rolnicy, jakkolwiek definiowani, są bardzo nierównomiernie rozmieszczeni w przestrzeni. Ukazywały to wskaźniki dla makroregionów i województw. Ale bardzo ważnym

¹⁰ Zróżnicowanie tej grupy społeczno-zawodowej szeroko analizuję w [Halamska 2011a].

elementem rozważań nad miejscem rolników w strukturze społecznej jest ich obecność w regionach o różnym stopniu urbanizacji, poziomie rozwoju gospodarczego i zróżnicowanej strukturze gospodarki¹¹. W dwóch typach wiejskich regionów peryferyjnych, najsłabiej rozwiniętych gospodarczo, w sumie rozciągających się na obszarze 233 powiatów ziemskich (ponad 2/3 ogółu), udział rolników zawiera się między 30% a 40% pracujących. W regionach najbardziej rozwiniętych, podmiejskich (10% powiatów), rolnicy to tylko kilkanaście procent pracującej populacji. W każdym z tych typów regionów inaczej konkretyzują się wymiary społecznego zróżnicowania. W skali ogólnej rolnicy to kategoria sytuująca się bardzo nisko w społecznej hierarchii. To kategoria o najniższych wskaźnikach wykształcenia i dochodów. Jednocześnie poddana jest dwóm procesom: kurczenia się oraz różnicowania. Tempo kurczenia się tej kategorii zależy także od rodzaju gospodarki oraz siły obecności rolników, tego, czy region (mikroregion) jest bardziej czy mniej agrarny. Natomiast bardzo silny proces wewnętrznego różnicowania się, widoczny zwłaszcza przy analizie dochodów, nosi cechy opisywanego przez Słomczyńskiego i Janicką tzw. efektu św. Mateusza: dychotomizacji struktury i powiększających się nierówności społecznych [Słomczyński, Janicka 2008]. Na inne problemy usytuowania społecznego rolników wskazuje Domański. Stwierdza, że jedyne realne „pęknięcie” w strukturze społecznej istnieje między rolnikami a kategoriami nierolniczymi. *W większości wymiarów położenia społecznego rolnicy sytuują się na dole hierarchii. Charakterystyczną ich cechą jest najwyższa homogamia małżeńska, odrębność pod względem doboru znajomych i najniższa ruchliwość międzypokoleniowa. (...) W sposób typowy dla zamkniętych środowisk, środowisko chłopskie cechuje wysoki konserwatyzm i tradycyjny stosunek do kwestii obyczajowych, a niskie ceny produktów rolnych wystawiają ich na niepewność, czyniąc zwolennikami polityki ochronnej rządu* [Domański 2011. s. 187]. Jak pokazuje empiryczna analiza, to pęknięcie między rolnikami a kategoriami nierolniczymi w latach 1988–2008 nie zmniejszało się, lecz raczej zwiększało.

Analiza na poziomie kraju przedstawia pewien bardzo ogólny obraz społecznego zróżnicowania; ten ogólny obraz jest bardzo użyteczny przy śledzeniu dynamiki i kierunku zmian społecznych na wsi a jednocześnie – daleki od realnych obrazów. Analiza rozkładu cech decydujących o kształcie struktury społecznej ukazuje ich bardzo nierównomierny rozkład. W przekroju wojewódzkim to zróżnicowanie występowania cech ilustruje procentowy wskaźnik odchylenia od krajowej przeciętnej. Najbardziej równomierny rozkład w całym kraju ma wskaźnik wykształcenia. Co jednak oznaczają w praktyce te niewielkie odchylenia? W województwie podlaskim oznacza to ponad 50% ludności posiadającej tylko wykształcenie podstawowe lub niższe i tylko 7,6% wyższe, przy przeciętnych odpowiednio 37% i 10% (por. tab. 3). A rozkład innych cech jest o wiele bardziej zróżnicowany. Największą rozpiętość ma wskaźnik agrarności struktury, zbudowany w oparciu o odsetek gospodarstw domowych, utrzymujących się z rolnictwa. To jednocześnie wskaźnik tradycjonalizmu tej struktury, zależności od rolnictwa jako dominującej gałęzi gospodarki. W opozycji do niego skonstruowano drugi wskaźnik: nowoczesnej struktury społeczno-zawodowej, czego

¹¹ Szeroko o tym piszę w [Halamska 2013], gdzie wyróżniam pięć typów gospodarki: dwa typy gospodarki peryferyjnej, typ przejściowy oraz dwa typy gospodarki podmiejskiej.

TABELA 8. Głębokość zróżnicowania społecznego wsi. Wskaźniki syntetyczne – odchylenia od wartości przeciętnych dla wsi (w %)

TABLE 8: Depth of rural social diversity; synthetic rates – deviation from the average in rural areas (in %)

	Ludność wiejska (urbanizacja)	Agrarność: rolnictwo źródłem utrzymania	Udział „klas średnich”	Wskaźnik wyszktałcenia	Dochody osobiste
Polska wiejska = 100	39,1	14,2	20,5	1067	1636
Regiony administracyjno-polityczne					
Dolnośląskie	77	54	124	100	103
Kujawsko-Pomorskie	101	174	94	99	97
Lubelskie	137	143	72	99	85
Lubuskie	94	36	115	100	91
Łódzkie	92	94	92	100	87
Małopolskie	130	77	122	102	100
Mazowieckie	91	148	96	102	122
Opolskie	122	30	131	99	93
Podkarpackie	150	35	98	101	74
Podlaskie	102	289	33	94	94
Pomorskie	87	58	133	99	111
Śląskie	56	30	125	99	105
Świętokrzyskie	141	130	81	100	83
Warmińsko-Mazurskie	103	133	55	95	87
Wielkopolskie	113	109	102	102	103
Zachodniopomorskie	80	55	85	94	102
Odchylenie: min.–max.	56–150	30–288	33–133	94–102	74–122
Regiony historyczne					
Galicja	140*	49	115	102	94
Kongresówka	123*	144	83	98	94
Wielkopolska	97*	99	102	100	116
„ZO”	88*	59	113	100	105

* udział ludności wiejskiej w regionach historycznych – szacunki na podstawie województw

Źródło: Opracowanie własne.

wyrazem jest znaczący udział „klas średnich”. Dalej idą bardzo zróżnicowane dochody, których wysokość wydaje się dodatnio skorelowana ze stopniem urbanizacji województwa. Tu jednak trzeba także pamiętać o różnych możliwych płaszczyznach odniesienia dla porównywania wysokości dochodów osobistych: dochodów w całym regionie i zróżnicowania dochodów według kategorii społeczno-zawodowych.

Dość wyraźne wzory struktury społecznej ludności wsi rysują się w regionach historycznych. Najbardziej tradycyjny wzór struktury społecznej ma była Kongresówka: to region najbardziej wiejski, agrarny – za czym idzie tradycyjny kształt struktury społeczno-zawodowej i mniejsza zamożność. Zupełnie inny wzór regionu wiejskiego przedstawia Galicja, w niewielkim stopniu agrarna, mająca najbardziej nowoczesną strukturę społeczno-zawodową, a mimo to dość uboga. Wielkopolska i Pomorze to wiejska Polska dość zależna od rolnictwa, ale jednocześnie mająca dość nowoczesną strukturę społeczno-zawodową; i jest to wieś zamożna. Najciekawszy układ cech odnajdujemy na Ziemiach Zachodnich i Północnych: to wiejskie regiony najbardziej zurbanizowane, słabo zależne od rolnictwa, mające nowoczesną strukturę społeczno-zawodową i... zamożne. Ta zaskakująca charakterystyka wynika jednak z faktu wykluczenia z tej analizy stosunkowo licznych, zwłaszcza w województwach północnych, bezrobotnych.

BIBLIOGRAFIA

- Czapiński J., Panek T. (red.), 2009: *Diagnoza społeczna 2009*. Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Domański H., 2004: *Struktura społeczna*. Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Domański H., 2011: Empiryczny test hipotezy o pękniętej strukturze społecznej. [w:] *Co się dzieje ze społeczeństwem?*, M. Flis, K. Frysztański, G. Skąpska, P. Polak (red.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Frenkel I., 2011: Zatrudnienie i bezrobocie na wsi w latach 2006–2009. [w:] *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*, I. Nurzyńska, M. Drygas (red.). IRWiR PAN, Warszawa.
- Giddens A., 2004: *Socjologia*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- GUS, 2010a: *Budżety gospodarstw domowych w 2009 r.* Warszawa.
- GUS, 2010b: *Aktywność ekonomiczna ludności Polski. IV kwartał 2009*. Warszawa.
- Halamska M., 2011: Transformacja wsi 1989–2009: zmienny rytm modernizacji. *Studia Regionalne i Lokalne* nr 2, s. 5–23.
- Halamska M., 2011a: Rolnicy między upośledzeniem a przywilejami. [w:] *Polacy we wspólnej Europie*, M. Jarosz (red.). ISP PAN, Warszawa, s. 141–159
- Halamska M., 2013: *Wiejska Polska na początku XXI wieku. Rozważania o gospodarce i społeczeństwie*. Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Słomczyński K.M., Janicka K., 2008: Dychotomie w strukturze klasowej: o efekcie św. Mateusza i pogłębiających się nierównościach społecznych. [w:] *Co nas łączy, co nas dzieli*, J. Mucha, E. Narkiewicz-Niedbalec, M. Zielińska (red.). Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra.
- Zegar J., 2008: Z czego żyje polska wieś? [w:] *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa, s. 11–26.
- Załącznik do rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 10 grudnia 2002 r. w sprawie klasyfikacji zawodów i specjalności dla potrzeb rynku pracy oraz zakresu jej stosowania*. (Dz.U. nr 222, poz. 1868).

THE STRUCTURE OF CONTEMPORARY POLISH RURAL SOCIETY. REGIONAL DIVERSITY

Abstract: This sketch presents the structure of rural society. It concentrates on three aspects of the rural social condition: the social-vocational structure, the educational structure (indicating qualification levels) and the revenue structure. The latter is one of the most important factors determining a person's place in the hierarchy of consumer society. The empirical data base is derived from research and the analysis of the *Diagnoza społeczna 2009* [*Social Diagnosis 2009*]. In this year, research was conducted on a representative sample of 12 381 households, comprising 37 841 people. In this a rural sample comprised 4079 households (33%), and included 38.7% of the total sample population. The diversity of rural society has been presented on a nationwide scale and in two regional cross-sections: according to administrative-political regions, or voivodships, and according to the historical regions formed in the 19th and 20th centuries. This second cross section shows Polish territory that was under the control of various partitioning powers in the 19th century and the territories assigned to Poland after the Second World War (formerly known as the “Recovered Territories”).

Key words: structure: social, social-vocational, education, income; regional diversity